

DETTA FÖRSÖKER VI ÅTERSKAPA...

*Sidan monde han [Engelbrekt] til Söderköpinge fara
Och kallade thär saman östgöta alla
Och badh thom troliga medh riket halla.
The ginge honom alla that il handa
Och loffvede'n fulla lydhno stande*
Engelbrektskrlnikan

De fria männen hade en urgammal skyldighet, med anor från forntiden; att försvara sitt land. Denna skyldighet minskade vid 1200-talet genom inrättandet av riddarväsendet. Dessa räckte dock aldrig till rikets försvar (och det fanns ingen ekonomi att värva betydande mängder legoknektar) så uppbådet förlorade aldrig sin betydelse. Men de uppbådade bönderna fick sin höjdpunkt under Engelbrekt, Karl Knutsson, Sturarna och Gustav Vasa. Det fanns flera orsaker till detta Den politiska situationen under Kalmarunionen med unionsregentens kamp mot de olika stormännen, fogdarnas styre samt tillkomsten av armborstet under 1400-talet.

Denna gällde över hela landet, men utformningen varierade mellan landskapen och över tiden. Ofta togs bara en del av befolkningen ut, tex var tredje, fjärde, femte eller åttonde man. Om faran var särskilt stor fick man gå ”man ur huse”.

Uppbådet omfattade både krono-, skatte-, och frälsebönder men ej kyrkans bönder. Ställde man inte upp straffades man med böter, utöver det sociala straffet. Det var varje fri mans skyldighet att sörja för sin utrustning som han måste skaffa vid myndig ålder samt underhåll i krig. Dessa så kallade folkvapen, som ofta gick i arv (även till utomäktenskapliga söner), var främst tänkte för den offensiva ledungen men användes även av uppbåden. I Östgötalagen stadgas de till de tre folkvapnen som svärd, sköld och kittelhatt. I Hälsingelagen var dessa svärd eller yxa och pilbåge med 36 stycken pilar, järnhatt brynja eller harnesk och sköld, samma lag ger utomäktenskapliga barn rätt till ”huggvapen och skyddsvapen och tre tolfter pilar, sträng och båge”. På ett annat ställe ges bonden rätt att ur oskiftat bo ta den bästa hästen med sadel och ”de vapen, som han tarvar för att väl fara till strid” (denna rättsregel fortlevde för övrigt i Småland ända in på 1600-talet). I Södermannalagen stadgas att ledungens vapen ska vara sköld och svärd, spjut och järnhatt, harnesk eller pansar samt pilbåge med 36 pilar. Söderköpingslagen stadgar om ringbrynjuhuvu, sk ”plata” (lamelharnesk, Visby-harnesk), kittelhatt, svärd och sköld. Gotlandslagen stadgar att alla fria och myndiga män skulle möta upp på vapentinget utrustade med yxa eller svärd, spjut och sköld, pilbåge med 24 pilar. Bergsmästarna i Stora Kopparberget fick 1347 rätt att ha svärd, sköld, kittelhatt och vapenhandske. År 1452 föreskrev Karl Knutsson (Bonde) att de skulle ha armborst, spjut, yxa, armborst med 96 pilar, harnesk, sköld och järnhatt. År 1505 begärde Svante Sture att de skulle vara utrustade med ”goda armborst med 132 pilar och elva veckors kost”.

Det var vanligt att bönderna använde gamla svärd till så kallade stavsvärd, där man helt enkelt tog en svärds klinga, monterade den på ett skaft (ofta med en parerstång samt en metallremsa virad runt skaftet) och fick ett vapen på cirka 2,5 meter. Paul von Dolnstein (en tysk

landsknekt som 1502 stred mot västsvenskt bondeuppbåd och tecknade av dessa) noterade i sin dagbok att svenskarna använde "goda spjut, gjorda av svärd". Sådana vapen är funna på biskopsborgen Husaby på Kinnekulle.

Uppbådet stred geografiskt uppdelat, först var roten, dvs socknarna. Dessa ingick i häradshopen under ledning av häradshövdingen. Dessa ingick i sin tur i den styrka som landskapen kunde sätta upp. De leddes ursprungligen av lagmannen eller särskilda hövitsmän men under senare delen av medeltiden leddes de av slottshövitsmännen eller av självvalda eller av kungen utsedd anförare.

Uppbåden stred i skogen. Skogsvägarna var få vilket minskade risken för att bli överrumplade och smala vilket tvingade fienden att gå på led. De var skyddade bakom fällda träd (bråtar) och i förväg grävda fallgropar för fiendens ryttare. Skogen längs vägarna var i förväg delvis sågade och drogs ner med rep vid lämpligt tillfälle för att förhindra deras flykt.

Vid Narbäck i Holaveden dödade de östgötska bönderna år 1452 på detta sätt 200 danska och tyska knektar och tog många fångar, däribland medlemmar av den danska kungens råd. Bönderna var oftast chanslösa i fältslag, vilket visas vid Visby 1361. Men de kunde även segra utanför skogen, vilket visades vid Brunkeberg 1471.

Utöver denna skyldighet fanns även en plikt till vaktjänst, i lagarna talas om byvakt, strandvakt, bergvakt och bötesvakt. Böte är ett fornsvenskt ord för vårdkase, och om fara hotade skulle de kalla samman männen genom att tända vårdkasan eller skicka budkavle.

Detta folkuppbåd var inte skyldigt att ingripa offensivt utanför det egna landskapets gränser. Behövde kungen utnyttja uppbådet utanför landskapets gräns mot en utländsk här eller inrikes upprorsmän måste han vända sig till tinget för att få dess godkännande vilket även förekom.

Gustav Vasa avskaffade inte uppbådet, även om han från 1540-talet införde en stående svensk krigsmakt (det sk äldre indelningsverket), i Östergötland med Östanstångs-, och Västanstångsfänikorna. Böndernas uppbåd hade spelat ut sin roll.

Litteratur:

Harrison, Dick: "Uppror och allianser. Politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle"

Hildebrand, Hans: "Sveriges medeltid. Del 4: krigsväsendet".

Holm, Torsten: "Från allmogeuppbåd till folkhär".

Lindholm, David & Nicolle, David: "Medieval Scandinavian Armies (2) 1300-1500".

Sundberg, Ulf: "Medeltidens svenska medeltida krig".

Zeeh, Erik: "Hären och hembygden", ingår i Svenska armen genom tiderna.

"Kulturhistoriskt lexikon över nordisk medeltid".

Hellqvist, Björn "De svenska folkvapnen under medeltiden - bonde med rätt att döda" publicerad på <http://bjorn.foxtail.nu/swords.htm>.